

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
СЕКЦИЯ ПО СРЕДНОВЕКОВНА АРХЕОЛОГИЯ

Елена Георгиева Василева

**НАКИТЪТ ПРЕЗ XV – XVII в. ОТ БЪЛГАРСКИТЕ
ЗЕМИ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

Научни консултанти:

доц. д-р Маргарита Ваклинова

доц. д-р Николай Марков

Рецензенти:

проф. д-р Хитко Вачев

доц. д-р Йордан Алексиев

София 2019

Дисертационният труд е в обем от 428 страници, в две части – текст, каталог и приложения.

Текстът включва: увод, шест глави, заключение, списък на използваната литература, списък на рудните находища в България – общо 199 печатни страници.

Приложенията включват: каталог (167 стр.), 8 типо–хронологически таблици (индекс таблици), 3 хронологични табла, 8 типологични табла, 12 карти, включващи разпространението на различните типове накити и украси и райониране на паметниците, както и 16 графични реконструкции на гробни ансамбли, които онагледяват откриването на находките в гробните комплекси. Част от приложенията са и 9 гравюри от дневниците на пътешествениците; 6 плана на некрополите.

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита на заседание на Секция за средновековна археология към Национален археологически институт с музей – БАН.

Увод

В увода са включени целите и задачите на дисертацията, хронологическите и териториални рамки на изследването, източниците на информация, методите използвани за научен анализ и структура.

Разработването на тази тема бе провокирано от натрупването през годините на значително количество емпиричен материал от периода на късното средновековие. Това от своя страна дава добра възможност за изследване и анализ, както на самите предмети, така и на изследванията за периода, които към момента са твърде незадоволителни.

Целта на настоящия труд е да се направи опит за цялостен анализ и характеристика на промените в производството на накитите от периода XV – XVII в. За това бе нужно да се проследят: развитието на градската икономика, търговията, съвместния живот и контактите на различните етноси, както и запазването и развитието на традиционните за Второто българско царство накити от територията на днешна България и съседните ѝ държави.

Тази цел бе постигната чрез събирането, обработването, систематизирането и обобщаването на всички съществуващи данни за късносредновековните накити. Основен извор за извличането на тези данни са некрополите, проучени в различни години и в различни области от България и датирани в периода XV – XVII в. Данните от включените в изследването затворени комплекси са обединени в каталог с кратка информация за некрополите, тяхната обща датировка, наложена в публикациите или в полевата документация от проучвателите им, графично онагледяване на по-голямата част от предметите, описание, размери. Всяка група предмети, представляващи находки от отделни гробове са подредени по единен за всички комплекси принцип.

Прегледът на емпиричните данни, състоянието на изворовата база, състоянието на научната проблематика в тази сфера и съществуващите в литературата концепции, дадоха добра основа за определяне на основните проблеми, свързани с разработването на една по-детайлна картина на естетическата и семантична стойност на накитите, носени от хората, живели в българските земи през този исторически период.

Организираният в каталог материал е основата, на която бе изградена типология на разглежданите в работата накити. Елементите за украса и закрепване на облеклото не са включени в разработената типология, а се разглеждат като част от общите тенденции, свързани с битовата и обичайно-обредната активност.

Друга важна задача бе да се направи опит за изясняване на генезиса и да се проследи развитието на различните видове накити. Затова в хода на работата е уточнено

и географското разпространение на отделните типове накити и елементи за облеклото и е потърсена връзката на типовете украшения с типовете населени места.

Изведени са основните характеристики на средата, в която функционира даден комплекс, а именно селищната мрежа и некрополите. Краткият преглед на основните ѝ характеристики ясно показва връзката им с проблема за създаването и разпространението на отделните типове накити и предмети за украса.

Акцент в настоящата дисертация е обособяването на типологични групи от накити и елементи за облеклото и уточняване на тяхното хронологическо развитие. Част от тази задача е и критичният анализ на данните от полевата работа по време на археологическите проучвания, които предварително фиксират употребата на определени типове в XV – XVII в. Подробният анализ на контекста на намиране на сходни типове в различни по тип и хронология обекти прави опит за корекция на тази предварително фиксирана хронология, като разширява времето на поява и употреба на отделни типове.

Важна задача, освен работата с публикувани комплекси, е и въвеждането в научно обръщение на непубликувани масиви от информация. Един от примерите за това са данните от проучването на късносредновековния некропол на нос Чиракман, община Каварна, където с методите на археологията са проучени над 700 гробни съоръжения, които не са публикувани вече повече от 30 години.

Сравнителният анализ на накитите и елементи за облеклото цели да уточни ролята на традициите във формирането на елементите на комплекса, както и начина на въвеждане и адаптация на новите явления в него. Аналозиите с други паметници и материали от съседните на България и по-отдалечени райони ще помогнат да се изясни характерът и посоките на контактите на локалните общности, населяващи българските земи.

Хронологически дисертацията е ограничена във вековете XV – XVII. Тази рамка е приета като стандарт, който се използва дълги години при разработване на теми от този период. Тя касае времето след завземането на българските земи и включването им към Османската империя. В хода на изследването се налага да се използват примери за образци от по-ранни епохи, в търсене на прототипи или решаване въпроси на генезиса. Някои проблеми, свързани с развитието на накитите могат да се отнесат още към Първото българско царство, тъй като процесите, протичащи в българското общество през периодите на средновековна България са обвързани. Развитието на различните тенденции може да се проследи и през XVIII в., за да се маркират съхранени в по-късни времена традиции. Това налага някои типове да бъдат проследени от появата им до

последния период на използването им. В този смисъл с най-голяма информационна тежест са накитите от затворени комплекси (късносредновековни некрополи) поради тяхната сигурна среда на откриване.

Териториално обхватът на темата е върху земите на днешна България. Това се прави с пълното съзнание, че през XV – XVII в. те са част от Османската империя, както и че има територии, които днес не са част от България, но тогава са били заселени с етнически българи. Този обхват се определя от достъпността на материала, както и от различната степен на проученост, на която се намират паметниците от този период в съседните държави. В изследването са включени 18 некропола и откритите в проучените гробове материали. Достъпните и използвани данни са от 4 некропола във В. Търново и Арбанаси, 2 от обл. Разград, 1 от Провадия, 2 от община Каварна, 1 от обл. Русе, 2 от южна България (Бургас и Любимец), 2 от София, 1 от Самоков, 3 от западна България (Кюстендил, Перник, Трън). За всички тези паметници има или публикации, или документацията ми е предоставена за ползване. За останалите проучени късносредновековни некрополи публикациите не са пълни и не е възможно от тях да бъде извлечена необходимата информация.

Както беше споменато по-горе, като паралели са привлечени, както по-ранни и по-късни паметници, така и такива, които излизат извън територията на днешните българските земи. На този етап е невъзможно да се следва някакъв географски принцип, тъй като проучените некрополи са твърде неравномерно разпределени в географските области. Само като пример може да се посочи, че четири от използваните некрополи са ситуирани във Велико Търново и околностите му. Доколкото е възможно те ще бъдат разпределени в териториите на османските санджаци от XV – XVII век, което е отразено в картния материал.

Информацията за настоящото изследване може да се обособи в три основни групи: писмени извори, художествени паметници (стенописи) и исторически (археологически) извори.

Тук трябва да се подчертае, че настоящото изследване е *археологическо*. Привеждането и използването на други източници е само в помощ на работата, чийто обект на проучване са некрополите и материалите открити в тях.

Археологическите източници могат да се обособят в няколко групи спрямо характера на съдържащата се в тях информация. За накитите такава се съдържа в публикациите (монографии, публикации на отделни обекти, съобщения в серията

Археологически открития и разкопки) и в непубликувани данни (полева археологическа документация, колекции, организирани във фондовете на музеите в страната).

Голяма част от публикуваните данни за находките включени в каталога са непълни, независимо от опитите за възстановка и реконструкция. Отделните публикации за някои типове накити, като пръстени, обеци и др. са на сравнително добро ниво, въпреки че и в тях се наблюдават някои основни пропуски, като графични изображения например. Такива изследвания обаче почти липсват за периода XV – XVII в. Съобщенията в „Археологически открития и разкопки“ дават само основна информация за паметника, неговата хронология, брой проучени гробове и общо описание на находките. Ето защо, от такъв род публикации е трудно да се извлекат подробни данни за обекта и материалите. Последващи, обобщаващи публикации за повечето паметници липсват. Обобщено, може да се каже, че при анализа е използвана цялата налична информация, във вида, качеството и количеството, в което е била достъпна на автора. За сравнение, информацията извлечена за използваните за аналогия паметници от съседните на България страни (Сърбия, Македония, Румъния) е във вид на обширни каталози на предмети от фондовете на различни музеи с включени в тях всички налични компоненти като инвентарен номер, датировка, графично и/или фото изображение, размери, подробно описание, място на намиране, аналогии. Монографиите и статиите по темата, макар и не много на брой, също са със същото качество, което изключително много помага за постигането на крайните изводи.

Непубликуваните данни се съдържат в документацията от проучванията, която често е непълна, в някои случаи частично или напълно унищожена. Това, разбира се, се отрази и върху крайния резултат. За голяма част от предметите, обект на настоящото изследване, данните са във вид на колекции в музейните фондове, съхранени в много лошо състояние, най-често поради липсата на каквато и да било консервация или в следствие на не доброто им съхранение. В много от тях не ми бе осигурен достъп и възможност за обработване на наличния там материал.

Изворови данни са извлечени от пътеписните бележки и дневници на пътешественици. Сравняването и анализът на техните сведения може да доведе до интересни и обективни изводи. Особено ценни за настоящата работа са някои, макар и малобройни споменавания за накитите на българките, на които известен брой от пътешествениците са обърнали специално внимание.

При разработката на темата са използвани класификационен, картографски, сравнително-аналитичен и практически методи. Работата е структурирана върху общо

приетото разделяне на накитите в три основни групи: за украса на глава, за украса на шия, за украса на ръце, като поради характера на някои предмети от XV – XVII в. се включва и четвърта група, накити които украсяват дрехата, респективно тялото. Приложено е традиционното структуриране на материала в типове, подтипове и варианти. Групирането на тези индивидуални форми и поставянето им в класификационна схема е до голяма степен субективно, доколкото тема на труда са произведения на един занаят, чийто върхови постижения се смятат за изкуство. Типологията на разглежданите накити е изработена на базата на няколко критерия. На първо място е поставена формата, следвана от украсата. Украсата е силно застъпена при определянето на подтиповете и вариантите, особено при разглеждането типологията на обеците и другите накити и украшения за глава, тъй като тяхното развитие е много по-динамично и осезаемо. При накитите използвани за украса на тялото, такива резки и често срещани промени почти не се наблюдават. Сравнителният анализ е използван при съпоставянето на паметници и културни явления от различни райони. Той е водещ при определянето на датата на отделните гробни комплекси. Картографският метод онагледява концентрацията на различни типове накити в различни райони. Този метод е основен при локализирането на групите предмети на територията на днешните български земи. Той помага да се определи откъде и как проникват влиянията, в каква посока се разпространяват, има ли местни особености, по-изолирани групи, неподатливи на влияния и т.н.

В помощ на основните методи, изброени по-горе, в раздел Приложения към дисертацията са представени 8 типо-хронологически таблици (индекс таблици), 3 хронологични табла, 8 типологични табла, 12 карти, включващи разпространението на различните типове накити и украси и райониране на паметниците, както и 16 графични реконструкции на гробни ансамбли, които онагледяват откриването на находките в гробните комплекси. Част от приложенията са и 9 гравюри от дневниците на пътешествениците; 6 плана на некрополите.

Различните методи за научен анализ са прилагани съобразно естеството на изворовата база, нейното състояние и ниво на публикуване.

Предложеният в дисертацията каталог представлява отворена система, в която находките са систематизирани по комплекси (некрополи) и в реда, в който са представени в публикацията или в полевата документация. Той съдържа следните компоненти: наименование на храма, населено място, област/община; пореден каталожен номер; находка; материал; техника на изработка; степен на запазеност; описание на находката;

размери; местонамиране (ако е отбелязано); място на съхранение (ако е известно); публикация (ако има такава); аналогични примери (литература); обща датировка на некропола; тип към който е отнесен съответният предмет; графично изображение (ако предметът е бил достъпен в публикация или музеен фонд).

Принципът на подреждане на каталога е съобразен с възможността да бъдат представени комплексите, произхождащи от даден паметник, а не да бъде оформен типологичен каталог и систематизация само на накитите. Това е направено в отделните глави, където произхождащите от различни находища накити са разпределени и коментирани като по този начин е създадена обща картина на развитието или вариантите на даден тип. Това дава възможност и в таблиците и в картите, при представянето на илюстративния материал едновременно да бъдат застъпени и двете насоки в разглеждането на материала – типологична систематизация и регионално застъпване в отделните находища. Представянето на типологичен каталог би извадило материалите от техния контекст, а също така и възможността да бъде проследен първоначалния източник на техния модел, и възможността да бъде коментирана целостта на комплекса. Така каталогът би бил сведен само и единствено до практически.

В работата накратко са набелязани историческите процеси в периода XV – XVII в., развитието на селищната мрежа в условията на завладяването, развитието на социалната структура на професионалните общности, занаятчийството, търговията, добиването на материал, към който има приложение (списък) с находища на ценни метали на територията на България, някои от които могат да бъдат обвързани пряко с някои от обектите, техниките на производство, производствени центрове.

I. Исторически данни

Целта в тази глава не е да се направи пълен преглед на изследователското поле, като се включат най-важните или най-релевантните теоретични проблеми и публикации. Подборът на текстовете е субективен и трябва да се възприеме само като отправна точка за обобщение на някои исторически моменти за периода. Те са представени в няколко пункта: завладяването на Балканите от османците, което според всички исторически сведения надхвърля последиците от всяка военна експанзия през средните векове. В хода на това завладяване, Османската империя създава една симбиоза от държави и хора от различни етноси и религии, събирайки ги под властта на султаните. Обединявайки управленческата практика на Византия и ислямската законодателна традиция, те създават правна система, в която с еднаква сила действат шериата (османския религиозен

закон) и кануна (закон, издаван от владетелите). Следващия пункт в османското управление е милитаризация на всички нива на държавния живот, в който основно място заемат конната войска (спахиите) и еничарския корпус. Тези две структури на практика са издържани изцяло от централната власт. Към военизираното население, което играе важна роля в организацията на Империята спадат и социални групи, които имат определени задължения и са формирани на професионален принцип. Първата от тях са войнуците, власите, дервенджиите и мартолосите. Те плащат специални данъци, но постепенното отдалечаване на военните действия от българските територии прави тяхната роля все по-малка. Друга група в социалната структура е тази на професионалните общности, в която са включени производителите на различни суровини, сред които се отличават тузчиите (производители на сол), кираджиите („превозвачи” на товари), оризарите, джелепкешаните (притежатели на големи стада дребен рогат добитък) и маданджиите (рударите). Производителите от тези групи са с добро икономическо положение, като някои от тях, поради спецификата на производството си, живеят в обособени селища, също с добър икономически статут. Друга голяма професионална група е тази на търговците, които, както е известно, още от средните векове имат възможността да достигнат по-добро социално положение. Изследванията показват, че търговците заемат завидно високо положение в обществото, а търговското съсловие е част от градския елит.

Нуждите на войната прави наложително решението и на проблема за административно организиране на завладените земи. Мурад I разделя владенията си в две провинции (бейлербейства) - Анадола в Мала Азия и Румили на Балканите. Те са поставени под пряката администрация на командващия местните спахийски сили. Разделени са на санджаци, по-малки териториални единици, формирани след завладяването на нови региони. Една от най-важните стъпки в развитието на Османската империя е съществуващата пътна мрежа. И през XV – XVII в. тя продължава да се развива около вече съществуващите Via Singidunum и Via Egnatia, които свързват Азия с Европа, като в същото време се развиват и други артерии, като известния Латински път, по който са преминавали търговските кервани от Дубровник. Друго голямо трасе е Винарският път, който свързва Солун с Родопите, Пирин и Стара планина. Към тези основни артерии е необходимо да се добавят и десетките по-малки пътища, които свързват селата и градовете. Развитието на пътната мрежа и организираните по пътищата кервансараи и тържища са предпоставка за възникването на села и градове, някои от които съществуват и до днес. Голяма част от тях стават основни приходоизточници за хазната. Османските

регистри дават възможност за очертаването на селищната мрежа в края на XV в. Пространството между Черно и Бяло море, както и планинските райони, са овладени и заселени изцяло. Рядко се срещат обаче населени места с над сто домакинства и те са разположени предимно в котловинните полета и планинските райони. В по-големите села населената част е разделена на махали, които оформят собствено производство. Характерно за структурата на българската селска община продължава да е и вътрешното ѝ деление на махали, формирани понякога не само на териториална, но и на териториално-родствена основа. След началото на XV в. организацията на османските градове е строго фиксирана. Колективните изяви на българите в градовете, обособени на териториален принцип в т.нар. градски махали, се осъществяват при значително по-усложнена обстановка, отколкото в селата. В градските средища присъствието на османски административен и военен апарат е осезателно. Обикновено махалите на градското мюсюлманско население са повече на брой и доста многолюдни. В немюсюлманските пък често пребивават, макар и неголеми, групи арменци, дубровничани, гърци, албанци, власи и др. Махалите невинаги са хомогенни дори само на основата на религиозен принцип, независимо от именно този целенасочен стремеж при избора на местообитаване. Това е последица както от доста интензивния в градовете ислямизационен процес, така и от покупко-продажбата на къщи и имоти в една или друга махала. По-мобилен е съставът на градските махали поради вътрешно-миграционните процеси. Както градското население на Империята, така и селското, било разделено на две категории от мюсюлмани и немюсюлмани. Тази класификация обаче била налагана от шерията и не съответствала на реалното социално и икономическо разделение в обществото. Всъщност търговците и занаятчиите, независимо дали били мюсюлмани или не, принадлежали на една и съща класа и ползвали еднакви права. Според блискоизточната традиция, трите произвеждащи класи били земеделците, търговците и занаятчиите. Последните две групи образували градското население, като занаятчиите били на най-долното стъпало в социалната стълбица. В османските градове занаятчийските гилдии били главната „движеща сила” на икономическия живот, а членовете на гилдиите съставлявали значителна част от населението. Наличните документи доказват съществуването на различни отрасли в занаятчийското производство като: кожари, месари, златари, шапкари, обушари, абаджии, железари, сарачи, седлари, хлебари и др. Те разкриват и взаимоотношенията между различните гилдии, както и участието на държавата в тези взаимоотношения.

I.1. Писмени извори

В тази глава са включени пътеписите и пътеписните известия за балканските народи и особено за България през XV – XVII в. В голяма част от тях се съдържат сведения за облеклото на населението, обитаващо Балканските провинции на Империята, като е обърнато специално внимание на накитите, с които се украсяват жените. Такива бележки са открити в пътеписите на: Бенедикт Курипешич (1530), Бенедето Рамберти (1534), Жан Шено (1547), Антон Вранчич (1553), Ханс Дерншвам (1553/55), Ожие Гислен ван Бусбек (1554), Якоб фон Бетцек (1564; 1573), Марио Антонио Пигафети (1567), Филип дьо Фресне-Канай (1572), Стефан Герлах (1573), Пиер Лескалопие (1574), Саломон Швайгер (1576), Жан Палерн Форезиен (1582), Мартин Грюневег (1582), Андре Волф фон Щайнах (1583), Мелхиор Безолт (1584), Вацлав Вратислав (1591), Льофевър (1611), А. Пуле (1657-1658), Пол Люка (1706), както и на някои автори, които не са оставили имената си. Извадките са кратки и лаконични, но като цяло тази информация е изключително полезна, като дава един по-широк поглед върху липсващи фрагменти от археологията на XV – XVII век. Някои от бележките са неточни или преувеличени. Базирайки се на археологическия материал и на етнографските данни обаче и сравнявайки ги със съществуващите откъси от пътеписните бележки, прави впечатление, че по отношение описанието на женското облекло чуждите автори не са пестили думите си. Очевидно е, че накитите, носени от българските жени, са били достатъчно пищни, за да привлекат вниманието им.

I.2. Състояние на проучванията. Източници

Историографското развитие на проучванията върху българската история за периода XV – XVII в. като самостоятелно направление е белязано от бавен и достатъчно труден път. Постепенно обаче се появяват редица фактори, които до голяма степен определят развитието на изследванията. Един от водещите такива е нарастващият обществен интерес към този период. Като втори по важност може да се определи равнището на познание и интерпретация на информационната база, тъй като изворите за периода са твърде многообразни както по произход, така и по вида на съдържащата се в тях информация. Като трети, но особено важен фактор, може да се спомене и тясната обвързаност на българската история за периода от края на XIV до началото на XVIII в. с историята на Османската империя. Проучванията от края на XIX – началото на XX в. на периода в историческото ни развитие се характеризират главно с публикуването на извори. Това са серии от турски, европейски и български документи, които са особено

полезен източник за редица проучвания. Те включват дефиниции за живота в балканските провинции на Империята, за пътищата, за архитектурата, за търговията, за облеклото и накитите. Друг голям принос за публикациите от този ранен период е разделянето на историографията за периода в две основни насоки. Това са демографското проучване и културно-историческото развитие на българското общество, които са белязани с публикации за стопанската история на България, търговските връзки, икономическите и културните отношения, изследвания за облеклото. На тази база, изследванията се насочват към различни аспекти в историческото развитие, а именно: аграрните отношения, търговията като фактор в градската и селската икономика, асимилаторската политика на османците, културните взаимоотношения, изкуството и т.н. Не липсват и изследвания на чужди автори, които проявяват особен интерес към развитието на Османската империя. Подобно на българските, те също проследяват икономическите, стопанските и културните взаимоотношения на Империята със заобикалящия я свят и в частност с Балканите и България. За конкретиката на темата съществуват не малко изследвания, в които се проследяват технологията на накитите и тяхното производство, добиването на материали, както и се анализира художественото творчество през XV – XVII в. Важна част от изследванията заемат трудовете на много автори, които са свързани с проучването на цели колекции от накитни предмети. За съжаление, те са основно за периода на Второто царство, но в някои от тях има препратки и към по-късната епоха. Това са редица обобщаващи публикации за колекции от различни по тип накити: пръстени, гривни, обеци, като част от тях са базирани на археологически проучвания. Съществена част от тези публикации заемат и тези, в които са представени съкровища и/или колективни находки. Въпреки не доброто качество на някои от тези изследвания, предметите от тези съкровища са хетерогенни по произход, което от своя страна позволява тяхното използване като аналогични примери. При анализа на използваните накити в настоящето изследване са привлечени и аналогии от сходни или еднотипни материали, открити в страните, граничещи днес с България – Сърбия, Македония и Румъния. Те стоят в основата на привлечените аналогични примери за определените типове накити, тъй като разработките са много подробни и обхващат както отделни обекти, така и цели колекции от накити. Представени са с много добри графични изображения и класификационни схеми, каквито за съжаление в България липсват. Направен е и кратък преглед на класификационните схеми, разработени от български учени за различни видове накитни предмети. Тъй като такива почти няма за периода XV – XVII в., редно е да бъдат отбелязани тези, направени за по-ранните

периоди, които класифицират един или няколко типа накити и в които се откриват типове, продължили да съществуват и след края на XIV в. Темата за накитите се преплита с тази за облеклото, като последното е постоянен обект на изследване от етнографията, като в някои от разработките се съдържат данни, допълващи фактите по извършваното тук изследване. Направеният преглед на литературата, в която се разглежда производството на накити и самите накити в периода XV – XVII в., показва, че темата е слабо разработена в българското научно пространство. Безспорен факт е, че няма нито една обобщаваща публикация, която да обхваща всички известни образци от българските земи, нито за периода XIII – XIV в., нито за времето, когато българската държава е ликвидирана. Неравномерно са разположени и археологическите проучвания, които дават информация за тези предмети. Най-често накитите са публикувани в контекста на останалите находки, обичайно без снимки или рисунки, датировките са общи и не винаги сериозно аргументирани. Малко по-добре стои въпросът с откритите съкровища, които са намерени заедно с монети. Разбира се, има отделни колекции, които са относително добре представени, като те са включени в настоящото изследване. Наличната литература не отговаря на много въпроси: кои форми и типове накити продължават да се използват и след края на Второто българско царство и докога; съществуват ли средновековни производствени центрове, които продължават своята работа и през XV – XVII в.; какви са генетичните корени на т.нар. „народен накит” и какви влияния търпи той от Изток и от Запад; какъв е процентът и има ли въобще вносни накити; каква е системата на производството им?

Направени са някои опити за класификация на отделни групи накитни предмети - пръстени, пафти, прочелници. Много повече, и то предимно в етнографски и изкуствоведчески изследвания, е обърнато внимание на художествената и семантична стойност на накитите. Ето защо тук е ограничено използването на етнографските изводи и паралели. Това се налага поради липсата на основни информационни и точни изводи по отношение произхода и датировката на материалите. Свързването с тях е допуснато там, където изследователи или източници на материали съдържат информация, която може да бъде отнесена към разглеждания археологически материал, резултат от конкретни археологически издирвания или открития.

I.3. Археологически данни

Гробните практики и структури са сред най-важните и консервативни категории археологически материал. Тяхното изследване разкрива важни етнически и културни аспекти на обществата, населявали определена територия. Предложената информация не обхваща всички проучени късносредновековни некрополи, както и не претендира за 100%-ва изчерпателност. Вероятно във включения списък от проучвания има липси, но е направен опит за максимално изчерпателно представяне на паметниците и са изложени фактите, които определят включването или не на даден обект. Данните от някои от тези публикации са основна част от настоящото изследване. Описаните в тях материали са включени в каталога. Други са използвани като аналогични примери, както и за проследяването на появата и разпространението на даден тип накити. Като цяло, в този род публикации, особено там, където е представен и подробен каталог на гробовете, се съдържат изключително полезни данни за употребата на накитите. Голяма част от тях, особено тези, които са по-ранни, съдържат сериозни пропуски при описанието на подробностите около проучването на отделните гробове в некрополите, като това се изразява в липсата на подробно описание на даден предмет, липса на място на откриването му, графично или фото-изображение. Освен споменатите по-горе публикации има и такива, които са с характеристиката на съобщения или отчети в периодични издания. В тях се споменава за открити накити в гробове от XV – XVII в., но информацията е крайно непълна и недостатъчна, за да бъде включена в настоящото изследване. Голяма част от информацията за паметниците (движими и недвижими), които не са включени в изследването, се изчерпва с подобен род съобщения. В този труд не са включени известен брой късносредновековни некрополи, информацията за които е или крайно оскъдна или в гробовете не са открити находки, които да бъдат включени в изследването и това не позволява тяхната аргументирана експлоатация. Това са: некропол при с. Владимировци, община Самиул, Разградско; некропол в м. Манастира, с. Горановци, Кюстендилско; некропол в местност Долна Бартина, община Доспат, Пловдивска област; некропол в двора на църквата „Св. Параскева“, с. Енина, Старозагорско; некропол в двора на църквата „Св. Богородица“, гр. Кюстендил, „Килийно училище“; некропол в местност Ески бостанлък, с. Лопушна, Варненско; некропол при с. Медникарово, Старозагорско; некропол в с. Хърсово, Разградско; некропол до с. Черковна, община Търговище; няколко гроба в района на Златоград, Кърджали и други части на Родопите; некропол в манастирския комплекс на гр. Чипровци; некропол при

църква до с. Голям извор, Разградско; некрополът в крепостта Боженишки Урвич; некропол, в с. Калугерица, гр. Каспичан.

Археологическите данни за късносредновековните накити, използвани за изследването, са добити от проучените през различни години некрополи, датирани най-общо в периода XV – XVII в. Изборът на тези паметници е определен и поради факта, че те условно са разделени в две основни групи: некрополи около храмови постройки и свободно стоящи некрополи, при които не е проучена храмова постройка (църква или параклис) и вероятно принадлежат на съответното селище. Те са систематизирани като са подредени по *азбучен ред* и носят името на храма, около който са ситуирани или на близкото населено място или местност, където са разположени. Спазването на географски принцип не е възможно, тъй като паметниците са разпределени твърде неравномерно на територията на България. Респективно, следвайки подредбата на некрополите, *каталогът* с материалите е подреден на същия принцип. Представената ми за ползване документация е в непълен вид. В нея липсват планове на обектите или ако има такива, те не са геопозиционирани, а са теренни заснемания, направени на определен етап от проучването. Това на практика прави невъзможно стратиграфското разпределение на гробните съоръжения и находките, а оттам и тяхното точно хронологично определение. При описанието на някои гробове липсват и местата, на които са открити съответните находки.

Първата група е на некрополите около църкви или в дворове на манастири. Това са: некропол в двора на църквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил”, с. Арбанаси, до гр. Велико Търново; некропол в двора на църквата „Рождество Богородично”, гр. Самоков; некропол в двора на църквата „Св. Димитър”, с. Пороище, община Разград; некропол в двора на църквата „Св. Иван Рилски”, кв. Асенова махала, гр. Велико Търново; некропол около църквата „Св. Илия”, Илиенски манастир, кв. Илиенци, гр. София; некропол около църква № 3, южно от втората крепостна стена на нос Калиакра, община Каварна; некропол в наоса на църквата „Св. Георги”, Кремиковски манастир, гр. София; некропол в двора на църквата „Св. Никола”, с. Пороище, община Разград; некропол в двора на църквата „Св. Петър и Павел”, Асенова махала, гр. Велико Търново; некропол в двора на църквата „Св. Богородица”, с. Прибой, област Перник; некропол в двора на църквата „Рождество Христово”, с. Арбанаси, до гр. Велико Търново; некропол в двора на арменски църковен храм - църква „Св. Степанос”, гр. Провадия.

Във втората група са включени некрополите, при които не е регистрирана църковна постройка. Това са: некропол в местност „Скалето” или „Илиндено”, с. Ваксево,

област Кюстендил; некропол в местност Изюрски чуки до гр. Любимец, област Хасково; некропол в местност Горни ханове, с. Неделково, община Трън; некропол в местност Чумавото гробище, с. Нисово, област Русе; некропол в с. Терзийско, община Сунгурларе; некропол на нос Чиракман, гр. Каварна.

Предметите, открити по време на археологически проучвания в описаните по-горе некрополи, са разпределени и подредени, като носят пореден каталожен номер. В каталога са включени *439 единици*. Редно е да се отбележи, че в някои случаи един номер включва повече от една находка. Това се дължи на обстоятелството, че те са открити и инвентирани (от проучвателите или като музейна единица) като една находка. Общият брой на обработените находки е 909. Датировката на предметите е съобразена с общата дата на некрополите. Информацията е извлечена от публикациите и полевата документация.

II. Накити и украшения за глава

Накитите, украсяващи главата, представляват една значителна група в изследването. От всички некрополи те са общо: ленти/прочелници – 8 бр., плитки – 3 бр., обеци – 181 бр., наушници – 6 бр. При прочелниците са обособени: тип I – обикновени верижки; тип IA – верижки с трепки; тип IB – ленти с висулки; тип IB – ленти с апликации (плочки). Плитките са един тип конопени с медна тел. Обеците са разпределени в: тип I – обикновени халки; тип IA – „S” – образни обикновени халки (с един край извит като кукичка, другият оформен или неоформен като халка); тип IA, вариант 1 – „S” – образни обикновени халки с удебеляване на халката; тип IA, вариант 2 – „S” – образни обикновени халки с оформени халкички от навита тел; тип IB – обикновени халки с топчета в единия или двата края; тип IB – обикновени халки с растителен орнамент в единия край; тип IG – обикновени халки с плътна намотка от тънка тел; тип IG, вариант 1 – обикновени халки с плътна намотка от тънка тел и мъниста; тип IG, вариант 2 – обикновени халки с хлабава намотка от тънка тел; тип ID, вариант 1 – халки с нанизани мъниста; тип ID, вариант 2 – обикновени халки с висулки; тип ID, вариант 3 – обикновени халки с нанизани и застопорени ажурни или кухи обикновени топчета, биконични висулки, касети от гранули; тип ID, вариант 4 – усукани халки с/без нанизани и застопорени ажурни или кухи обикновени топчета; тип II, вариант 1 – обеци със сложносъставни висулки (камбанки); тип II, вариант 2 – обеци със сложносъставни висулки; тип II, вариант 3 – обеци със сложносъставни висулки; тип II, вариант 4 – обеци със сложносъставни висулки; тип III – обеци с вертикален щифт; тип IV – луновидни

обеци; тип V – обеци с розети; тип VI – шарнирни обеци. Наушниците са обособени в два типа: тип I – обикновени халки; тип II – сложностъставни наушници.

III. Накити и украшения за шия

Украшенията за шията или гърдите са сравнително малко на брой, общо 18 от всички включени в изследването некрополи. Това са няколко огърлици, наниз от мъниста и нагръдни кръстове – висулки. Те са разпределени като: огърлици, наниз, верижки в: тип I – верижки с висулки (кръстчета); тип II - наниз от мъниста и други висулки; тип III – колиета/медальони. В тази глава са включени и иглите, защото е твърде възможно една част от откритите при археологическите проучвания игли да са оставени в гробовете не като лична вещ на починалия, а като гробен дар или такъв, който да предпазва от превъплъщаване, а също така е възможно те да са украсявали освен главата и горната част на дрехата. От всички включени в изследването паметници те са 10 броя. Те са разпределени в два типа: тип I – игли с кръгли глави; тип II – игли с кухи топчета и трепки.

IV. Накити и украшения за ръце

В тази глава са включени накитите, които украсяват ръцете. Гривните и пръстените са едни от най-консервативните ювелирни изделия. В почти всички периоди на средновековието се наблюдават сходни форми и близки украси. Ето защо няма да е грешка ако се каже, че съществува почти пълна приемственост между ранното и късното средновековие. Те също представляват съществен дял от предметите, включени в изследването. Броят на пръстените е 145. Гривните са по-слабо застъпени, но това вероятно се дължи на развитието на носията като цяло. Техният брой е 44. Гривните са един изключително интересен и за съжаление рядко срещан накит в късносредновековните гробове. В по-голямата си част откритите и документирани находки са изработени от евтини и лесно достъпни материали - мед, бронз, стъкло или представляват наниз от мъниста и подредени между тях висулки, раковини, монети и др. При тях са обособени няколко типа: тип I – стъклени гривни с овално сечение; тип II – усукани стъклени гривни; тип III – гривни от мъниста и висулки; тип IV – метални профилирани гривни; тип V – незатворени гривни; тип VI – метални усукани гривни; тип VII – гривни – кубелии; тип VIII – шарнирни гривни. Пръстените заемат най-големия дял сред гробните находки и са характерни за некрополите както от предходните епохи, така и за тези от периода на късното средновековие. Тук те са обособени в няколко типа:

тип I – обикновени халки; тип II – пръстени с профилирани халки и плочки с/без украса; тип III – пръстени с профилирани халки и профилирана плочка; тип IV – пръстени с кръгла, елипсовидна или квадратна плочка с/без украса; тип IVA – пръстени със сърцевидна/листовидна плочка; тип IVБ – пръстени с плочка с надпис; тип V – пръстени с кръгла фестонирана плочка; тип VI – пръстени с камъни, геми, перли (с или без гнездо); тип VII – пръстени – печати; тип VIII – пръстени за стрелба с лък/ноктовиден тип.

VI. Украси за дрехи и съставни елементи на накитите

Елементите, които украсяват дрехите, също заемат не малък дял от находките. От всички включени в изследването некрополи те са 78 на брой. Сред тях се обособяват няколко групи: пафти и елементи от колани, брошки и елементи за пришиване, мъниста, раковини - висулки/мъниста, висулки и трепки, топчета и висулки от сърма или тънка тел, пайети и апликации, монетна украса, копчета.

Брошките и коланите са сравнително малко на брой. Като елемент за украса, брошките се появяват сравнително късно (вероятно след средата на XVII в.) и са застъпени единствено в некропола на Бельова черква, гр. Самоков. Прави впечатление обаче отсъствието на колани и коланни елементи от гробните находки, тъй като във всички предхождащи епохи коланът има важна роля, както естетическа, така и сакрална и практическа. Копчетата, висулките, монетите и мънистата най-често са съставна част от украсата за дрехата или накита. От включените примери те се отличават с голямо разнообразие. Изработват се лесно, от достъпни материали и оформяли завършения вид както на дрехите, така и на различните накити.

VI. Производствени центрове, внос и местна продукция

Всички достигнали до нас документи твърдят, че производственото пространство в градовете, било то малки или по-големи, е общо за всички (християни, мюсюлмани, евреи, арменци, дубровничани). Занаятчийските работилници и търговските дюкяни оформят „сърцето” на града - *чаршията*. Османските регистри показват, че по-голямата част от дюкяните и работилниците са владение на вакъфи, но не рядко са и собственост на отделни търговци. В правните документи на Османската империя населението, обитаващо градовете, е поставено в отделна социална група - шехирлии (граждани), като се обяснява, че тя се различава от селската по характера на своята дейност, а именно занаятчийство и търговия. Изворите доказват, че градското население активно участва в стопанския живот чрез всички занаятчийски производства и търговски обмен вътре и

извън границите на собствената си територия. Значителният брой население, което нараства през XVI в. и особено непроизводителният слой сред него (османски чиновници, гарнизони и др.), налагат местния пазар да изобилства от провизии и необходими занаятчийски произведения. Постепенно нарастващото търсене предопределя интензивното развитие на занаятите през годините. Това води до промени в самата организация на занаятчийското производство. То било добре развито във всички свои направления. Появяват се нови производства и възникват специализирани райони, в които преобладават определен вид занаяти. Тук е засегнат този клон, който е пряко свързан с производството на накити, а именно златарството. В разглеждания период майсторите - златари били наричани куюмджи/куменджии, като двете понятия се използват еднакво активно. В различните краища на българските земи се срещат още наименованията: чапразлия, дюкмеджия, пръстенджия, джеваирджия. Запазените до наши дни исторически документи категорично доказват, че през XVI – XVIII в. произведенията на българските занаятчии постепенно завладяват близките и далечни пазари на Османската империя и се налагат със своето високо качество и богат асортимент. През целия разглеждан период златарството се е смятало за престижен занаят и майсторите – златари се радвали на всеобщо уважение. Общоприета е констатацията, че през XVI в. златарското изкуство в българските земи било на високо художествено ниво и то предопределя по-нататъшното развитие в тази област.

Рударство

Производството на накити е пряко обвързано с осигуряването и обработката на материала. За целия период VIII – XIV в., освен едно сведение на доминикански монах, няма нито един писмен извор и никакви археологически данни за рударството. Вероятно българските златари през периода работят изключително с вносни метали. Дори за Византия, особено за периода XIII – XV в., металодобивът е много съмнителен, а България след 1330 г. е вече треторазрядна сила на Балканите. Най-вероятно българските златари по това време са се продоволствали от големите сръбски рудници, разработвани от средата на XIII в. насетне. По това време същото правят и дубровнишките златари. Една от най-известните тектонски единици в Европа, Карпато-балканският регион, се простира от Източния край на Алпите до Черно Море. Районът на Източна Сърбия е част от Карпато-балканската металогенна провинция, която се простира от Румъния в България през Сърбия. В нея, на сръбска територия, са открити четири металогенни зони. За рудодобива в Сърбия съобщават и два исторически извора, които описват Сребърните

планини (Капаоник) и Кратово богати рудни залежи на злато и сребро. Според някои изследвания по времето на Османската империя злато се е промивало от пясъците на реките и се описва като периодичен процес – в епохи на силна държавност и икономическа стабилност той се засилва, докато в периоди на упадък се извършва т.нар. „малотонажен” (домашен) добив от местни жители и групи златопромивачи от други части на страната. Един от известните райони за добив на мед е районът на Бургас и Странджа. Само в Бургаския район са открити над 250 рудни жили и участъци. Това показва един развит добив на мед, който има своите пикови моменти в античната и ранновизантийска епохи, както и през римския период. В белоградчишкия район са се добивали олово и сребро, а през късното средновековие чипровският и самоковският райони се развиват като двата най-големи рударски центрове.

В научното пространство съществува и теза за присъствието на албански рудари на територията на Балканите (България, Сърбия, Македония). Според нея през XIV – XV в. се заражда ново миграционно движение на албанци - рудари. Тези миграции са свързани на първо място с развитието на рудодобива в Сърбия през XIV в. и установяването тук на германските рудари, известни в средновековна България и Сърбия като "саси". Според изследванията освен в Кратово, колония на албанци - католици е имало и в с. Копиловци. Тя е съществувала от края на XV до края на XVII в. Копиловци е част от малка католическа общност, чийто център е далеч по-известният град Чипровци, като се твърди, че възраждането на рудниците в Чипровско е станало по всяка вероятност в последните десетилетия на XV в. Чипровските рудници носят общото название Железник и са подведомствени на минното надзорничество в Скопие. С възхода на Османската империя към края на XIV и през целия XV в. добивът от голям брой стари, но занемарени рудни находища е бил възстановен. Тъй като обаче майсторите рудари са били малко, те били преселвани от един рудник в друг, често отдалечени на стотици километри един от друг. В преходния период на османското завоевание на Балканите рудодобивът е бил най-добре съхранен в земите на Сърбия, където и начините за добив на рудата са били най-напредничави. Освен че са доразвили някои от мините в този район, османците са се възползвали от професионализма на тамошните рудари като са ги преселвали в други балкански региони, за да съживяват изоставени рудници. Очевидно в България и Македония преселниците рудари са произхождали най-често от селищата на Южна Сърбия и Косово. Освен в Чипровско, рудари от Косово се преселват и в други центрове на рудодобив. Вероятно рудари от Южна Сърбия са били сред тези, които са възстановили рудодобива в Етрополско през XVI в.

Занаятът на златарите

Златарството е обособен занаятчийски отрасъл в българските градове през цялото средновековие. Изследванията показват, че след XII в. започва и специализиране в различните златарски техники: *отливане, коване и изчукване, филигран и грануляция*. Наред с тях при изработването на накити се използват *гравировка, ажур, емайл, монтиране на скъпоценни и ювелирни камъни, позлата* и др. Тези техники са регистрирани при използването в изследването накити. Те не се различават съществено от тези използвани в по-ранните периоди, като се има предвид специфичността на ювелирното производство. От откритите при археологическите проучвания накити се вижда, че в некрополите на по-големите селища и градски центрове тези предмети са далеч по-представителни от тези, откривани в селата. В периодите след XV в., когато търговските връзки и възобновяването на занаятчийството продължават да се развиват, в производството на накитните предмети се откриват нови технологични особености като: ажурен филигран, грануляция с апликация на перли и/или скъпоценни и полускъпоценни камъни. В началото на XVII в. се наблюдава омащабяване на накита. Той става по-масивен и по-пищен, докато не добие своя възрожденски вид.

Локализацията на производствените центрове е сравнително добре изяснена в научната литература, но само по извори и различни по вид документи, като джезие регистрите, например. Изяснена е и организацията на златарските ателиета, която се запазва непроменена и в периода на Възраждането.

Внос и местна продукция

Археологически свидетелства за производствени центрове за накити от периода XV – XVIII в. не са открити. Това в по-голямата си част се дължи на факта, че големите и развити занаятчийски центрове от късното средновековие са унаследени от големи и активно функциониращи градове и селища, в които археологическите проучвания са инцидентни и затруднени от съвременната инфраструктура.

Като цяло историческите извори за стопанския живот през периода на XV – XVII в. са достатъчно, за да могат да се направят някои изводи. Както бе споменато по-горе, с известна значимост се отличават многобройните сведения на чуждите пътешественици, преминали през българските земи по това време. Към тези източници могат да се причислят и официалните турски архиви (висши заповеди, съдебни решения, сиджил - дефтери, дефтерите на шериатския съд и др.), които също са изключително ценен

източник за развитието на търговията, вноса, износа и производството в българските градове и селища.

Териториалното разширение на Империята и победните войни, които носели значителни материални блага, допринасят и за подема на икономическия живот в българските градове, а вероятно и в по-големите села. Проучванията на историческите документи показват, че в края на XV – първата половина на XVI в. развитието на занаятите и търговията в българските градове е все още относително ограничено. Но след средата на XVI в. бързият разцвет на градските центрове допринася за отварянето на пазара и все по-интензивния обмен на стоки. Развитието на търговията и на търговските взаимоотношения на българските земи в периода след средата на XVI в. обикновено се свързва с онези пътища, които водели до Цариград или търговските средиземноморски центрове (Венеция, Генуа, Флоренция). По същото време активна търговия се е развивала и в друга посока, а именно по онези търговски пътища, които са отклонение от главната търговска артерия, свързваща българските земи с Централна Европа.

В Османската империя търговецът заема важно място в обществото, а „*търговското съсловие е част от градския елит*” (Льо Гоф 1999, 14). Това, разбира се, се отнася предимно за едрите търговци, които извършват своята дейност в различни региони на Империята или извън нейните граници. Тези факти обуславят търговската професия като особено престижна. Дефинирането на понятието *търговец* в дадено общество и пазар в определена епоха предполага богата палитра от дейности и стопански роли според стоките, с които търгува. Според Ж. льо Гоф в търговията на късносредновековна Европа се разграничават два типа търговци: дребни (амбулантни, лихвари, сарафи) и големи (гросисти). Едните са странстващи, другите уседнали (Льо Гоф 1999, 16-17)о. Друг автор, Х. Иналджък, също прави разграничение между прослойките в класата на търговците. Според него едните са с по-нисък статус и се занимават с местна продукция и с продукцията на еснафите, а другите осъществяват търговия по море и такава с кервани (Иналджък 2006, 160).

В османските документи търговците се означават като *tücar* или *bazergân* (Първева 1988, 29). Тези два термина обаче вероятно не маркират някаква стриктна класификация за различните видове търговци, а по-скоро ги определят като локални търговци, търговци на далечни разстояния и международни търговци.

Участниците в местната (локална) търговия са производителите, търгуващи със стоките от дюкяните си или търговци на дребно, занимаващи се с разносна търговия. Те принадлежат единствено на местния пазар, където се осъществява обмен със стоките от

селата и се осигурява размяната на стоки в градовете, като това не изключва и внесената отвън стока. При търговците на далечни разстояния се разграничават два вида на базата на стоките, с които търгуват. Едните осъществяват пласиране на стоки за определени държавни производства, а другите търгуват с луксозни стоки, в това число текстил, подправки, кафе и др. (Иванова 2016, 126-128).

Голяма част от търговията в Империята и в частност в Румелия се държи от чужденци – евреи (*яхуди*), арменци (*армени*) или гърци (*рум*), означавани в документите често като *zimmi*¹. Това, разбира се, не изключва участието на българи (*булгар*) в търговските отношения, доколкото може да се направи разграничение в документите специално за термина „рум”, който често се използва и като „православен” (Konortas 1999, 170-175). През XV – XVI в. изворите съобщават предимно за дубровнишки и еврейски търговци, които имат задачата да изпълняват външно - търговския обмен. Сведенията за българи, изпълняващи търговски функции, са твърде малко. Едва в началото на XVII в. картината се променя, като във влашки, молдавски и трансилвански митнически регистри се забелязва чувствително увеличение на българското присъствие на север от Дунав.

От всичко казано по-горе могат да бъдат направени няколко основни извода. Активната търговия на всякакви стоки, в това число и на ювелирни произведения, в Османската империя през периода след средата на XV в., както и множеството производствени центрове, предполагат огромно разнообразие и циркулация на територията на цялата Империя. Въз основа на това е особено трудно, а на практика дори невъзможно да се определи произходът на определен тип накити. За това могат да се направят само няколко предположения. Първото от тях е твърде силното влияние на византийската култура в по-късните периоди и особено през XV в. Твърде дълбоки следи то е оставило в някои типове обеци, пръстени, гривни. Това с пълна сила се отнася за по-пищните и представителни обеци и наушници с кръгли, сферични или биконични висулки. Широко разпространени през периода на Второто царство, тяхната употреба е засвидетелствана и във времето след края на XIV в., като е важно да се отбележи, че реминисценции от този период се наблюдават при ювелирните изделия на Чипровската и Врачанската школи. Друго предположение можем да свържем с изключително активната търговия на дубровнишките колонии на територията на България. От всички направени до този момент изследвания обаче не става ясно дали ювелирните изделия са били част от този стокос обмен. В тях категорично е отбелязано, че златарският занаят е бил един от

¹ Неравностойни на мюсюлманите поданици, които трябва да спазват социални и религиозни ограничения.

най-престижните и че на всички градски чаршии има златарски ателиета, но с това темата се изчерпва. Във всички статии се обръща внимание на вноса и износа на кожи, платове, хранителни продукти и др. Само от едно проучване на Й. Списаревска става ясно, че освен занаятчии, успоредно с това дубровничаните са били и търговци, т.е. съвместявали са двете дейности. Авторката пише още, че: *„Понякога обаче превърналите се в търговци занаятчии изцяло променяли сферата на своята дейност. Така бръснари, златари и др. разгръщали оживена търговия, като изнасяли восък, кожи, вълна и др. и внасяли манифактура”* (Списаревска 1978, 19). Както е видно, тази интензивна търговия на стоки води след себе си разпространението и на различна култура, дори начин на живот. В този смисъл произходът на определен тип накити може да се търси в по-големите градски центрове, където (според изворите) е имало занаятчийски работилници на златари, а разпространението му да се обвърже с активната търговска дейност, която разбира се не се изчерпва само с търговците с дубровнишки произход. Същото важи и за стоките, които са внасяни на българския пазар. Съдейки по активната дейност на търговците, те са обикаляли с тези стоки не само Балканите, а и западна Европа и Мала Азия.

Техниката на изработка на един накит е прием на определено ателие или майстор. Тя не може да бъде хронологически индикатор, а като пример може да се приведат филигранът и грануляцията – техники, познати от античността и използвани до XIX в. без прекъсване. В това отношение производството на накити е твърде консервативно. Дори в днешно време те се произвеждат по същия начин, както и през античността.

По отношение на произхода им, късносредновековните накити, могат да се разделят на няколко основни групи, а именно: внос от Балканския полуостров (Сърбия, Румъния); източен внос (Мала Азия); местен произход. От своя страна това е една изключително щекотлива тема, която изисква особено внимание и задълбочени проучвания. Често произведенията на местните майстори имитират различни чужди модели, които обаче се интерпретират с местен почерк. Очевидно е, че късносредновековното ювелирство следва както традиционни и почти непроменящи се форми, така и определени модни тенденции. Те са продиктувани най-вече от географското положение на България и постоянната миграция на различни етнически елементи. Ето защо разнообразието на ювелирните предмети се обуславя именно от тези миграционни процеси, ако и свързани с чисто търговски обмен. От обработения материал е видно, че в некрополите се срещат много скъпи накити, по-обикновени изделия и

такива, чиято изработка издава пълна липса на умения. Твърде характерна в това отношение е запазената традиция от периода на Второто българско царство, която се наблюдава най-вече в различните типове обеци. Най-широко разпространени са халките с прикачени/припоени топчета с различни форми и украси. Те се срещат както в големи центрове като Търново и София, така и в по-малки населени места като Каварна. Изработвани са в различни варианти, от най-прости до пишно украсени с филигран и грануляция. Известните множество примери от обекти, датирани в XIII – XIV в., намират своите аналози в много късни екземпляри, произведения на Чипровската златарска школа. Това е изключителен пример за приемственост и запазване на една многовековна традиция в ювелирството.

Заклучение

Османските завоевания в югоизточна Европа и в частност в българските земи са съществена част от един дълъг процес, който променя изцяло историята на континента. Периодът между 30-те и 60-те години на XIV в. е особено важен за развитието на политическата ситуация на Балканите и в Мала Азия, а последиците от него променят изцяло хода на историята. Докато в западна Европа кризата „зачева“ Ренесанса и Новото време, то нейният югоизток остава в средновековието. В началото на XV в. става ясно, че бъдещата съдба на Балканите ще бъде по-различна, неевропейска (*Георгиева, Генчев, 2006, 19*). Тази ситуация се отразява върху живота на балканските народи във всички направления, както политически, така и стопански и икономически. Последиците от завоеванието в областта на културното развитие също са съществени. От литературата и изворите е видно, че почти изцяло са унищожени достиженията в това отношение, а българският народ е принуден да извърви един нов път в натрупването на производствен и културен опит, опирайки се на византийските традиции и тези от периода на средновековната българска държава. От тези накратко набелязани маркери за историческите факти и последиците от тях може да се направи изводът, че вследствие на всички тези бързи, най-вече в социално отношение промени, най-силно са повлияни образците на материалната култура и то за целия период на късното средновековие (XV – XVII в.). Очевидно е също така, че в някои отношения те са далеч от постиженията на Търновската и регионалните художествени и културни школи на средновековна България.

Анализирайки набелязания в труда хронологически период прави впечатление, че първите интереси и дефиниции за накитите се срещат в дневниците на европейските

пътешественици, преминаващи през територията на балканските страни. Този факт сам себе си прави впечатление и като цяло помага за възстановяването на различни аспекти от бита, религията, традициите. Някои от описанията се потвърждават и по археологически път, което дава възможност за частична или пълна реконструкция на част от накитите.

Разглеждането и анализът на изворовата база, отделните публикации, обобщаващите трудове, работата с непубликувани и необработени във времето материали спомогна да се постигнат поставените цели.

В хода на работата беше анализирана наличната информация за изследванията. Това направи възможно обединяването и систематизирането ѝ в подробен каталог с информация за некрополите, тяхната обща датировка, графичното онагледяване на по-голямата част от предметите, описание, размери.

Направеният преглед на състоянието на изворовата база и съществуващите до момента изследвания по темата даде добра основа за определяне на състоянието на научната проблематика в тази сфера, на източниците на информация, които я определят, както и за съотношението между тях. Теренните изследвания и натрупаното количество материали, както и съществуващите в литературата концепции за отделни елементи от културното развитие бяха добра основа за определяне на основните проблеми, свързани с разработването на една по-детайлна картина.

Обобщаването на информацията за основния елемент на културното развитие - селищната мрежа през периода XV – XVII в., спомогна да се изведат основните ѝ характеристики. Това от своя страна очерта и отчасти реши основните проблеми, свързани със създаването и разпространението на отделните типове накити и предмети, свързани с украсата; уточняване на хронологическата позиция на отделните елементи; уточняване на географското разпространение на отделните типове накити и елементи за облеклото.

Прегледът на съществуващите до момента археологически проучвания и изследвания даде възможност за създаването на адекватна картина за състоянието на изворовата база, начините за работа с нея и основните подходи в изследването на отделните елементи на културното развитие, в конкретния случай – на накитите. Следвайки класическата схема за характеристика на определена група археологически материали бяха очертани появата и развитието на типовете накити.

Основният недостатък на подобен род изследвания се корени в лошото състояние както на конкретния материал, така и в информацията за контекста на откриването му.

Бъдещата прецизна теренна работа и обработката на по-големи колекции, произхождащи от сигурни контексти, би внесла по-голяма яснота и коректност в изводите по отношение на прецизирането не само на проблемите, свързани със самия конкретен материал, но и на по-широк кръг от въпроси, свързани с хронологията на селищата и некрополите, в които тези предмети се откриват.

Разглежданите накити са анализирани както чрез техните общи характеристики, така и със специфичните им черти, което дава възможност те да бъдат подредени в класификационна система, като към тях се приобщят единични предмети, регистрирани в несигурна хронологична среда. Тук са коментирани всички предмети, използвани за накити или част от такива, независимо от материала и начина на изработка.

Анализът на характеристиките на няколкото групи накити даде възможност за верифициране на съществуващи в литературата и документацията хипотези и за датите на обектите. Хронологическото развитие на накитите от обекти с добри стратиграфски данни отразява проблемите на прехода между отделните периоди и епохи, като отразява и съхраняването на местните традиции във времето и изяснява формата, която приемат, показва адаптацията и начина на въвеждане на новите елементи.

Сравнението между накитите, открити в некрополи на територията на днешна България и такива от обекти извън нейните граници позволи да се изведат някои основни специфики, да се отчете по-голямата консервативност на производството, което отразява тенденциите и в други сфери на културното развитие. Регистрираните нововъведения главно във въвеждането на нови типове и отчетените промени на отделните елементи позволиха да се изяснят основните черти на производството на накитите през различните периоди. Аналозиите с комплекси и колекции от съседни райони позволиха да се дефинира тяхната хронологическа определеност, както и да се очертае голямата близост със съседните балкански страни. Аналогии с другите територии на север и запад показват сходства не само на ниво общи тенденции.

Направен бе опит въз основа на съществуващата информация да се докаже съществуването на цялостна система, свързана с производство на метални изделия (наличие на суровини и умения за работа с тях, места за добив и производство, анализ на откриваните материали). Отчетена бе реалната трудност при корелацията между отделните типове данни поради пълната липса на изследвания за съвпадение между наличните суровини, местата за добива им, средствата за производство и местата на откриване на крайния продукт. Все пак са предложени възможни обяснения,

идентификация на вероятни центрове за производство и предположения за начините на дистрибуция.

Поставеният акцент в настоящата дисертация за обособяването на типологични групи от накити и елементи за облеклото беше постигнат с обработването на непубликуваните масиви от информация, разглеждането на комплексите за извеждане на хронологически граници, установяването на спецификите в накитите и техните елементи. Паметниците бяха обединени в каталог, съдържащ *439 каталожни единици*, разпределени в *38 типа* с техните подтипове и варианти. Аналозиите с материали от съседните на България и по-отдалечени райони и опитът да се определи тяхната хронологическа обусловеност помогнаха да се изясни характерът на контактите и посоките на влияние. Анализът на конкретните материали в работата потвърди теориите от предходни изследвания за съществуването на част от големите производствени центрове в Империята – София, Търново и Чипровци, което разбира се, не ограничава производството на накити и други изделия само в тях. Те съществуват и в по-малките населени места, а също така се предполага и наличието на локални работилници, което се доказва от разнообразието на предметите. Следването на някои основни типове и тенденции в предметите от различни райони обаче говори и за съществуването ако не на стандартизация, то поне на добра комуникация, в следствие на което – до създаване и следване на определени тенденции в модата. Част от тази комуникация се е осъществявала по търговските пътища, функционирали по това време. Проследени са тези артерии, свързващи българските земи с Централна Европа и Азия, като също са обособени по-големите търговски центрове: София, Варна, Пловдив, Русе, Видин, Търново и др., които приемали и изпращали стоките към Цариград или търговските средиземноморски центрове Венеция, Генуа, Флоренция, а също така до Дубровник, Румъния и Сърбия.

Често в специализирана литература се посочва, че майсторите - златари са изработвали както църковна утвар, така и накити. Това означава, че „всички паметници са продукти на една художествена индустрия и за тях важат в повечето случаи едни и същи естетични норми” (Думанов 2004, Автореферат). Тенденциите в развитието на късносредновековните накити в общи линии запазват тези от периода средновековна България. Могат да се разграничат може би малко на брой отделни характеристики, които да позволят отделянето на накитите, произведени в големи градски центрове и тези от малки населени места. В същото време и при двете групи се наблюдават както изключително пищни по форма накити, така и много прости по изработка такива. Това с

особена сила важи за пръстените и обеците. Такива предмети се намират в археологическа среда и в укрити, в повечето случаи случайно намерени съкровища, с доста точен *terminus post quem*. Интересно е да се отбележи, че находките от съкровищата намират добри аналози с тези от гробните находки. Това е добра предпоставка за една точна дата, ако некрополът не е датиран удачно или има някакви съмнения в това отношение.

В символичен смисъл, накитите търпят развитие през всички епохи. През късното средновековие се наблюдава тенденция за увеличаване масивността и обогатяването на орнаментите. Тази промяна вероятно се дължи на засилващото се желание за показност. То се наблюдава и в по-ранните епохи, но след средата на XVII в. става особено осезаемо. Това е засвидетелствано с хиляди примери в етнографските сбирки. В същото време се наблюдава и тенденция за изработването и разпространяването на по-обикновени накити, такива с лесна и бърза изработка, евтин материал и ниски цени. Това, от своя страна, позволява съществуването и на обикновения накит – обеца или пръстен, който всеки може да си позволи. До момента в литературата не е обърнато достатъчно внимание на феномена, че в големите градски центрове с осезаема насоченост към производството на ювелирни предмети са съществували майстори - златари със значителни възможности, които са обединявали в ателиетата си големи групи от по-дребни майстори и чираци, специализирани в отделни дейности. Това определя и една от главните характеристики на късносредновековния накит, а именно голям контраст между качествена и масова продукция. В същото време се срещат и предмети, чиято изработка сама по себе си говори за домашно производство. Те се изработват от леснодостъпни материали и не особено голяма технологична сложност. За разлика от предходните епохи, през периода XV – XVII в. почти не се наблюдават изолирани групи от скъпи и прецизно изработени накити. Те се срещат заедно с обикновените, което затруднява идентифицирането на социалната стратификация на индивидите, погребани в даден некропол.

Основните стилове в късносредновековното ювелирство са познати векове преди това. Наблюдават се както обикновената права и изчистена линия, така и натрупването на множество дребни елементи като съчетанието на надпис и камък върху една плочка при пръстените, съчетанието на гранулация с цветен емайл, висящи елементи и т.н. Това понякога създава впечатлението за натруфеност и вероятно се дължи на източни и западни влияния. Използването на повече от една техника при изработката на един накит обуславя тази масивност. В същото време се срещат и екземпляри, изработени с

желанието да постигнат подобен ефект, но по своята некачествена изработка и евтин материал отличаващи се съществено от добрите ювелирни произведения.

Темата за практичността и символиката на предметите, използвани в бита и живота на хората, е не толкова археологическа, колкото засяга социалната антропология и етнографията. Един бегъл поглед върху този въпрос би дал малко по-реален образ на това, колко смисъл и символичност са влагали хората, носейки един пръстен или обеща. Твърде сложно е да се изясни символното съдържание на един предмет, независимо дали той се използва в бита или като лична вещ. Като явление в живота на един човек, накитът сам по себе си е символ на материалната култура, връзката между човека и обществото, между човека и смъртта. По отношение на накитите, връзката между предмета и човека е много тясна, персонална и непосредствена. Поради тази причина те са един изключително важен обект за различни обществени и личностни прояви. В този смисъл те могат да се разглеждат не само като материално потребление и производство, а и като система от символи или знаци за изразяване на духовния живот в обществото.

Изследванията на етнографи, фолклористи и социални антрополози върху връзките между човека и обществото, между човека и заобикалящия го свят, дават възможност да се определи функционалният смисъл на иначе трудно обяснимите накити, части от тях или декоративните им елементи. Отново според тези изследвания, българското общество от периода на османското завоевание е „общество на простото възпроизводство, в социалната структура на което е залегнал традиционният производствен опит...” (Михайлова 1976, 7). Предаването на традицията обикновено се осъществява при повторение на еднотипна система от трудови дейности и културни ценности, които като цяло спомагат за изграждането на един устойчив традиционен стереотип. Към този стереотип могат да бъдат причислени и накитите, които заемат не маловажно място и по свой начин съдействат за запазването на традицията в живота на хората.

Обобщено набелязаните в работата цел и задачи са постигнати като:

1. Събрани и обработени са 909 предмета, като от тях са каталогизирани 439.
2. Направен е преглед на всички достъпни емпирични данни, в това число изворова база и публикации.
3. Находките са организирани в каталог по комплекси (некрополи), което позволява да бъде представен целия материал от даден обект.
4. Проследени са появата и развитието на различните типове накити.

5. Анализирано и изяснено е практическото използване на накитите, включени в изследването.
6. Уточнено е географското разпространение, като са привлечени аналогични примери от близки до България държави и са изготвени карти с разположението на обектите.
7. Материалите са обособени в 9 групи, като в тях са разделени на типове, подтипове и варианти. На тази база са изготвени типо - хронологически таблици (индекс таблици), хронологични и типологични табла, които онагледяват материала, включен в изследването.
8. Въведени в научно обръщение са всички непубликувани масиви от материал и документация, които ми бяха предоставени за ползване.
9. Направен е опит за извеждане на основните черти на хронологически чувствителните елементи на накитите.
10. Направен е сравнителен анализ на накитите и елементите за облеклото, като са приведени аналогии с други материали и паметници от съседните на България райони, пътеписни бележки, стенописи, етнографски данни.
11. Проследени са възможните търговски пътища за внос и износ на различни видове стоки, в това число и ювелирни произведения.
12. Представени са основните центрове за добиване и обработка на ценни метали.
13. Представени са общите характеристики на златарския занаят и техниките на изработка на накити.

Без претенцията да изяснява всички възникнали в процеса на археологическите проучвания въпроси, настоящата работа е система, отворена за нови данни и анализи, като позволява по относително лесен начин събраните материали да получат по-нататъшна интерпретация, уточнение, потвърждение или корекция, както и да се акцентира на отделни елементи от нея.

Справка за научните приноси в дисертационния труд

1. Изследването е първи опит за цялостно издирване, идентификация и анализ на накитите и техните елементи за периода XV – XVII век по археологически данни.
2. Събрани, систематизирани и обобщени са различни данни, свързани с накитите от късното средновековие. В това число са обработени голямо количество непубликувани материали.
3. Направен е опит за анализ и изясняване на практическото използване на накитите.
4. Уточнено е географското разпространение на типовете накити с привлечени аналогични примери, извън територията на България.
5. Обособени са типологични групи за различните видове накити, съответно за глава, шия и ръце, като заедно с това е направен и опит за корекция на хронологическите граници, наложени в научното пространство. За тази цел е разработена класификационна схема, която по същество е отворена за допълване и корекции.
6. Проследени са в хронологически аспект появата и употребата на различните накити.
7. Проследени са търговските пътища и възможните варианти за внос и износ на ювелирни стоки.
8. Изследването допринася за изучаването на бита, социалната и стопанската история, а също така и за етническия облик на населението в разглежданата територия.

Цитирана литература:

Георгиева, Генчев 2006: Ц. Георгиева, Н. Генчев. История на България XV – XIX век, II. София 2006.

Думанов 2004: Б. Думанов. Късноантичното ювелирство в диоцезите Тракия и Дакия (IV – VII в.), Автореферат, София 2004.

Иванова 2016: С. Иванова. Гърци – османски търговци на далечни разстояния: статус и културна идентичност. Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Градското стопанство в българските земи през вековете, I, 2016, 110-150.

Иналджък 2006: Х. Иналджък. Османската империя. Класическият период 1300 – 1600. София, 2006.

Михайлова 1976: Г. Михайлова. Социални аспекти на народното облекло.- Българска етнография, 3-4, 1976, 5-23.

Първева 1988: С. Първева. Към демографския облик на град Никопол през 1693 г. – Сборник 300 години Чипровско въстание. (Принос към историята на българите през XVII в.). София 1988.

Списаревска 1978: Й. Списаревска. Дубровнишката колония в София през XV – XVI в. според новооткрити документи. – Изследвания по българска история. Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX в. София 1978, 9-40.

Konortas 1999: P. Konortas. From Ta`ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community. – In: Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the 19 century. Prineston-New Jersey, 1999.

Публикации по темата на дисертацията

- **Е. Василева.** За накитите на старите самоковлии. – LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova, I, 2009, 295-305.
- **Е. Василева.** Колекция накити от некропола на Земенския манастир. – EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе, 2009, 501-510.
- **Е. Василева.** Некрополът на късносредновековното селище Галица край с. Нисово, Русенско. Варна 2010 (в съавт. с Н. Овчаров).
- **Е. Василева.** Накитите от градските некрополи. Сравнителен анализ. – Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от Националната научна конференция посветена на живота и делото на ст.н.с. Вера Антонова. Шумен 2014, 533-542.
- **Е. Василева.** Археологически данни за достоверността на изворите през XV – XVII век. Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Изследвания в чест на проф. д.и.н. Иван Тютюнджиев, Година I (XXXIII), Велико Търново, 2017, 536-546.

Под печат

- **Е. Василева.** Прочелник/лента с висулки-кръстове от XV – XVII век. ACTA MUSEI VARNAENSIS, Сборник в памет на проф. д-р Валентин Плетнъов.